

**ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ
ԵՎ ԶԵՄՍՏՎՈՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ**

ՄԵԼԻՔՅԱՆ Վ. Հ.

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1) հրապարակեց երկրամասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագիրը¹: Այն ամփոփում էր Անդրկովկասի նոր իշխանության գործունեության ծրագիրը, սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի հնարավոր վերափոխման ու զարգացումների իր նախանշած ուղղությունները: Այդ շարքում առանցքային էր զեմստվոների՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կազմակերպման խնդիրը, որն ուղղակիորեն առնչվում էր Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման, ազգային-էթնիկ սահմանների տարանջատման հետ:

Բազմազգ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի համար այս ցավոտ խնդիրը երկրամասի նոր իշխանությունը ժառանգել էր ցարական վարչակարգից և ժամանակավոր կառավարությունից: Ցարական վարչակարգն անհրաժեշտ էր համարում համառուսաստանյան զեմստվոյական և քաղաքային կազմակերպություններին տրամադրել մի շարք տեղական տնտեսական հաստատություններ (օրինակ՝ պարենային, վիրավորների օգնության և այլն): Փետրվարյան հեղափոխության նախօրեին փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովը և Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլևիչը Նախարարների խորհուրդ ներկայացրեցին Անդրկովկասում զեմստվային ինքնակառավարության հաստատման մասին նախագիծը²: Դրա հետ մեկտեղ Անդրկովկասի վարչական բաժանումը ցարիզմի ազգային քաղաքականության արդյունքն էր և մեծապես կրում էր ռուսացման կնիք: Համառոտ պատմական անդրադարձը հնարավորություն կտա առավել համակողմանի ներկայացնելու Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի առաջնակարգ հիմնահարցերից մեկը, մանավանդ որ այն կարևորվում էր երկրամասը Խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու և անկախության գործընթացի առաջին քայլերի տեսանկյունից³:

Անդրկովկասի ազգային վարչատարածքային բաժանման հարցը բարձրացվել էր 1909 և 1916 թթ. զեմստվոյական խորհրդակցություններում, որտեղ հայազգի ներկայացուցիչները սահմանների փոփոխման հարցը հիմնավորում էին տնտեսական բնույթի փաստարկներով: Այս խորհրդակցություններում արդեն հայկական կողմն անփոփոխ հայտնվում էր փոքրամասնության վիճակում, քանի որ քաղաքական իրադրությունը, որտեղ վրացիներն ու մահմեդական-

¹ *Տե՛ս Республика, Тифлис, 19.XI.1917.*

² *Տե՛ս Туманов Г. М., Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918, с. 3.*

³ *Տե՛ս հանգամանորեն Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (մարտ- հոկտեմբեր 1817), Ե., 1997, էջ 114-120:*

ները գրեթե ամենուրեք գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը: Այդ դիմադրությանը հայկական կողմը և մասնավորապես ՀՀԴ կուսակցությունը հանդիպում էր նաև այն պատճառով, որ երկրամասի ազգային-տարածքային վերաբաժանման նախաձեռնությունը միշտ բխում էր հայերից: «Զեմսովոյի կազմակերպումն Անդրկովկասում» հոդվածի հեղինակ Գ. Թումանովը երկրամասում զեմսովոյի ներդրման խոչընդոտների շարքում առաջությունը տալիս էր հայկական գործունի: Ըստ նրա՝ խորհրդակցության հայ անդամները մինչև զեմսովոյների ներդրման գործին անցնելը միանգամից բարձրացնում էին երկրամասի նոր վարչական վերաբաժանման հարցը⁴:

Պարզվում էր, որ, բացի պատմական բուն շրջաններից, հայերը երկրամասում գրեթե ամենուրեք գերակշռում էին, ունեին ավելի համախումբ տեղաբաշխում, քան վրացիները, և այսպես կոչված վիճելի տարածքները ևս ճնշող մեծամասնությամբ բնակեցված էին հայերով: Ըստ հայկական նախագծի՝ վրացական նահանգներում վրացիները կազմում էին 54%, հայերը հայկական նահանգներում՝ 65%, իսկ մահմեդականները Արևելյան Անդրկովկասում՝ 77%: Առավելությունը հոգուտ Արևելյան Անդրկովկասի բացատրվում էր նրանով, որ այդ բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե էթնիկ-ազգային, այլ կրոնադավանության սկզբունքը:

Սակայն տարածքային առումով Հայաստանը կունենար 10 հազ. քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ 230 հազ. բնակչությամբ, այսինքն՝ բնակչության 30%-ը կազմող հայերը կստանային հողային տարածքի 5%-ը^{*}, վրացիները, հայերի հետ հավասար թիվ՝ կազմելով, ձեռք կբերեին հողի 42%-ը, այսինքն՝ 8 անգամ ավելի, իսկ մահմեդականները՝ 53%-ը⁵: Հայկական դեմոկրատիան հույս ուներ, որ Փետրվարյան հեղափոխությունն արդարություն կհաստատի այս հարցում:

Ընդհանուր գծերով ներկայացնենք մենշևիկների, սոցիալիստ հեղափոխականների, սոցիալիստ-ֆեդերալիստների, Դաշնակցության և սահմանադրական-դեմոկրատների (կադետ) ծրագրային մոտեցումները տեղական ինքնակառավարման խնդրին:

Մենշևիկները դեմոկրատական հեղափոխության մեծագույն նվաճում էին համարում տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ժողովրդավարական իրավունքի ձեռքբերումը, որը դիտարկվում էր նախ և առաջ որպես պրոլետարիատի ազատագրման նոր զենք և վերջինիս քաղաքական ազդեցության տարածման միջոց:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը հանդես էր գալիս կենտրոնական պետական կառավարման հաշվին՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասության շրջանակների հնարավոր ընդլայնման օգտին: Կենտրոնական կառավարությանը
պետք
է

⁴ Туманов Г. М., *նշվ. աշխ., էջ 3*:

^{*} Այդ վիճակագրությունն իրականություն դարձավ 1918 թ. Բաթումի պայմանագրով:

⁵ *Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт, Баку, 1919, с. 3.*

պատկաններ տեղական ինքնակառավարման վրա վերահսկողության իրավունքը՝ նրա գործողությունների օրինականության իմաստով:

Վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցությունը Փետրվարյան հեղափոխության փուլում ծրագրային փաստաթուղթը գրեթե ամբողջությամբ ձևակերպել էր վրաց ազգի և վրացերենի առաջնության հարցերի շուրջ: Կուսակցությունը 1917 թ. ամռանը տեղական ինքնակառավարման մարմինների և դատարանների լեզվի ընտրության իրավունքի մենաշնորհը թողնում էր Գերագույն վրացական կառավարությանը: Ավելին, տեղացի էին համարվում այն անձինք, որոնք ունեին Վրաստանի քաղաքացիություն և իրենց բնակության վայրերում ապրել էին հինգ տարուց ոչ պակաս: Շրջանի ամբողջ բնակչության 1/5 մաս կազմող ազգային փոքրամասնություններին իրավունք էր տրվում բացատրվելու իրենց ազգային լեզուներով՝ թարգմանչի օգնությամբ: Վրաստանի ազգային ժողովի անդամներին ևս տրվում էր այդ իրավունքը:

Սահմանադիր դեմոկրատները (կադետ) տեղական ինքնակառավարման մարմիններին տալիս էին տեղական օրենքներ հրապարակելու իրավունք: Այլ խոսքով, այդ հաստատություններին տրվում էին ոչ միայն տնտեսական ու վարչական, այլև տեղական շրջանակների սահմաններում քաղաքական գործառույթներ, որոնք չէին հակասի ընդհանուր օրենսդրությանը:

Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը հայտարարում էր, որ կուսակցությունը զեմստվային ընտրություններին կմասնակցի միմիայն այն դեպքում, երբ նախապես և արմատապես կփոխվեն Անդրկովկասի ներկա վարչական սահմանաբաժանումները: Հակառակ դեպքում դաշնակցության շրջանային ժողովը կլիազորի Արևելյան բյուրոյին բոլորովն զեմստվային ընտրությունները⁶:

Այս շարքում որպես բացառիկ երևույթ պետք է առանձնացնել վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կեցվածքն այն առումով, որ ցարիզմի անկումից անմիջապես հետո այս ազգային կուսակցությունը, փաստորեն, հակադրվելով ժամանակավոր կառավարության որդեգրած միասնական Ռուսաստանի սկզբունքին, բարձրացնում էր անկախ Վրաստանի գաղափարը: Դաշնակցության հետ կարճատև համերաշխությունը տևեց մինչ այն պահը, երբ վրացական երկու հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունները հրաժարվեցին իրենց «վտանգավոր» հայամետ հայացքներից և հարեցին վրացական Ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը:

Հետփետրվարյան Ռուսաստանում ազգային և վարչատարածքային բաժանումների լուծումը կապվում էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոնների ստեղծման գործընթացի հետ: Անվանի մտավորական, սպեցիֆիկ Դ. Անանունի (Դավիթ Տեր-Դանիելյան) արտահայտությամբ «ազգային տերիտորիայի որոնումը 1917 թ. կազմում էր Այսրկովկասի ժողովուրդների կենտրոնա-

⁶ Ставровский А., Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам, Тифлис, 1917, с. 178-191.

կան մտահոգությունը»⁷: Հեղափոխության սկզբում զեմստովոներով զբաղվելը դիտվում էր վաղաժամ երևույթ: Հարցը կրկին ակտիվացավ 1917 թ. ամռանը և աշնանը⁸:

Օգակումը որոշել էր առաջարկել կենտրոնական կառավարությանը հրատարակել հռչակագիր ողջ Անդրկովկասում զեմստովո մտցնելու մասին. պայմանով, որ զեմստովո ներդրվի այն նահանգներում և շրջաններում, որոնք սահմանաբաժանումների հարցում վեճ չունեն, իսկ որտեղ առկա են տարաձայնություններ, անհրաժեշտ էր սահմանաբաժանում անցկացնել և նոր միայն զեմստովո հաստատել: Այս առաջարկը չիրականացավ բոլշևիկյան հեղաշրջման պատճառով, ուստի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելիին հանձնարարեց հրավիրել հատուկ խորհրդակցություն և տալ վերջնական կարծիք: Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 24-ին, հիվանդացած Ա. Չխենկելիին փոխարինում էր պարենավորման կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանը: Մասնակցում էր 17 հոգի. հինգական ներկայացուցիչ յուրաքանչյուր ազգից և երկուական՝ ռուսներից: Երկարատև վիճաբանություններից հետո խորհրդակցությանը ներկայացվեց չորս բանաձև՝ Գ. Խատիսյանի, Վեշապելիի, Ֆ. Խան - Խոյսկիի և Հ. Առաքելյանի: Գ. Խատիսյանը հայտարարեց, որ միանում է Հ. Առաքելյանի նախագծին, ուստի մնաց երեք բանաձև⁹:

Վրացական բանաձևն առաջարկում էր իրագործել նախկին Օգակումի որոշումը, այսինքն՝ ըստ ազգային խորհուրդների կարծիքների՝ մեկ ամիս հատկացնել սահմանաբաժանումների համար: Մահմեդական նախագիծը կրկնում էր նույնը՝ բացառելով մեկ ամսվա ժամկետը և առաջարկում էր անմիջապես զեմստովո հաստատել անվիճելի տարածքներում, որտեղ սահմանաբաժանումը կկատարվեր տեղացի թաթար, հայ և վրացի բնակչության համաձայնությամբ: Պարզ է, որ «անվիճելի» տարածքներ ասելով՝ նկատի էին առնում Արևելյան Անդրկովկասի այն շրջանները, որտեղ զերակշռում էր մահմեդական բնակչությունը, մասնավորապես Ելիզավետպոլի նահանգը: Հ. Առաքելյանի (ՀԺԿ) հեղինակած բանաձևը կոմիսարիատին առաջարկում էր անմիջապես լուծել սահմանաբաժանման մասին վիճելի հարցը և ապա զեմստովո մտցնել Անդրկովկասի բոլոր շրջաններում՝ հենվելով 1917 թ. հոկտեմբերի 15-ի Օգակումի խորհրդակցության որոշումների վրա: Սկզբում քվեարկության դրվեց Հ. Առաքելյանի բանաձևը, որը ստացավ 12 քվեարկողների 6 կողմ և 6 դեմ ձայները: Վեշապելիի բանաձևը ստացավ 5 ձայն՝ ընդդեմ 7-ի, Ֆ. Խան-Խոյսկիի բանաձևը՝ 3 ձայն՝ ընդդեմ 9-ի, հետևաբար ներկայացված ոչ մի բանաձև մեծամասնություն չստացավ: Փաստորեն, վրացական և թաթարական նախագծերը ձախողվեցին, ուստի և գործի դրվեց

⁷ **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3 (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 613:

⁸ Տե՛ս հանգամանորեն **Шахатунян А.**, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 119-120.

⁹ Մշակ, Թիֆլիս, 26 .XI.1917:

պարզունակ, բայց վերջին մեկ տարվա ընթացքում քաղաքական-կուսակցական պայքարի մեջ փորձված ու թրծված մեթոդը, այսինքն՝ կիրառվեց վրաց-թաթարական հակահայկական դաշինքը. մահմեդական ներկայացուցիչները հետ վերցրին իրենց բանաձևը և խնդրեցին նորից քվեարկել վրաց ներկայացուցչի՝ իրենց համար ձեռնտու բանաձևը: Այն քվեարկվեց և ստացավ 7 ձայն՝ ընդդեմ 4-ի և 1 ձեռնպահի:

Այդպես որոշվեց դիմել Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ զեմստվո մտցնել Անդրկովկասի եթնիկ-տարածքային «անվիճելի» շրջաններում, իսկ վիճելի տարածքներում մեկ ամիս հատկացնել սահմանաբաժանման համար⁹: Վարչական վերաբաժանումների շուրջ ծավալվեց նոր վիճաբանություն, որի հետևանքով ֆինանսների և խնամատարության կոմիսարներ Խ. Կարճիկյանը և Հ. Օհանջանյանը հայտարարեցին, որ իրենք, որպես ՀՀԴ ներկայացուցիչներ, ձեռնպահ են մնում զեմստվոյի հռչակագրի քվեարկությունից¹⁰:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 24-ի խորհրդակցությունը որոշում է. 1) հատուկ դեկրետով ողջ Անդրկովկասի վրա անմիջապես տարածել զեմստվոյական ինքնակառավարում. 2) հոկտեմբերի 15-ի զեմստվային խորհրդակցության ճանաչած Անդրկովկասի անվիճելի շրջաններում անմիջապես մտցնել զեմստվային հաստատություններ (դեմ քվեարկեց միայն Դ. Դոնսկոյը). 3) դեկրետի ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում, Անդրկովկասյան կոմիսարիատն իրականացնելու է վիճելի նահանգների, գավառների (օկրուգ), վարչական սահմանների վերաբաժանում՝ այս խնդրի շուրջ նախապես պահանջելով հայկական, վրացական, մահմեդական ազգային խորհուրդների կարծիքը (այս կետին դեմ քվեարկեցին Մ. Ջաֆարովը, Դ. Դոնսկոյը, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, ձեռնպահ՝ Խ. Կարճիկյանը, Հ. Օհանջանյանը և Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը). 4) առաջարկել ազգային խորհուրդներին՝ հանձնաժողով ձևավորել (3-ական յուրաքանչյուրից)՝ ճանաչված, վիճելի նահանգներում և գավառներում վարչական սահմանաբաժանումների մասին նախագիծ մշակելու նպատակով¹¹:

1916-1917 թթ. ընթացքում ռուսաստանյան երկու վարչակարգերի նախաձեռնությամբ քննարկվող Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանման և տեղական սահմանափակ ինքնակառավարման մարմինների հիմնահարցերի վերաբերյալ հայկական նախագիծը, որը ներկայացնում էր ՀՀԴ կուսակցությունը, պարտություն կրեց բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարության ազգային քաղաքականության հետևանքով: Օգակումը, որը ղեկավարվում էր Պետրոգրադից, զեմստվոյական խորհրդակցություններում փորձում էր ազգային հավասարակշռություն պահպանել երկրամասում՝ առավելություն չտալով ազգային այս կամ այն ուժին, կուսակցություններին: Անգամ մեծապետական

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 37.

¹¹ Նույն տեղում:

կենտրոնական իշխանության բացակայությունը և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական լծակների ժամանակավոր բացակայությունն Անդրկովկասի նոր կառավարության մեջ օրյեկտիվորեն ջրի երես հանեցին վրացական հեգեմոնիզմի և երկրամասի մահմեդականների հետ հակահայկական դաշինքի գործունեությունը, որն էլ նոր իրադրության մեջ, առանց կենտրոնի վերահսկողության, տապալեց հայկական նախագիծը: Դա առայժմ դեկլարատիվ հաղթանակ էր, որը նոր թափ ու զարգացում ստացավ 1918 թ. թուրքական արշավանքով՝ ներառելով թե՛ Անդրկովկասի ազգային-տարածքային խնդիրները և թե՛ Հայկական հարցը:

Այս առումով պատմական քննություն չի բռնում Դ. Անանունի եզրակացությունը ՀՀԴ սահմանաբաժանման ծրագրի պարտության վերաբերյալ: Նախ նշենք, որ հայկական քաղաքական դաշտի հակառակ բևեռում կանգնած Մ.-Դ. հայկական բանվորական կազմակերպության՝ սպեցիֆիկների տեսաբան և կուսակցության առաջնորդներից Դ. Անանունը, որը բազմիցս էր անխնա քննադատել ՀՀԴ գործունեության բոլոր ոլորտները, սահմանաբաժանման ծրագիրը համարում էր համահայկական «շոշափելիորեն մշակված նյութ»: Նա շեշտում էր հատկապես այն հանգամանքը, որ այդ ծրագիրը հրապարակ էր հանվել հայկական բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ և ընդունվել Պետրոգրադի ժամանակավոր կառավարության կողմից¹²: Դ. Անանունը միաժամանակ համամիտ էր հայկական սոցիալ-դեմոկրատիայի և հարևան ազգերի գլխավոր առարկությանը, թե ՀՀԴ սահմանաբաժանման ծրագիրը նախօրոք պետք է քննարկելին Անդրկովկասի բոլոր շահագրգիռ կողմերը և նոր միայն առաջարկվեր Պետրոգրադին¹³: Ժամանակավոր կառավարության, Օգակումի բոլոր վերոհիշյալ զեմսովոյական խորհրդակցությունների մթնոլորտն ու ուղղվածությունը հակառակն էին հիմնավորում: Եթե անգամ ընդունենք, որ ՀՀԴ-ն մարտավարական և քաղաքական էթիկայի սխալ էր թույլ տվել, միևնույն է, այդ ծրագիրը չէր ընդունվելու առավել ևս անդրկովկասյան քննարկումներում: Դրա լավագույն ապացույցը կոմիսարիատի կողմից զեմսովոյի հոչակագրի ընդունումն էր: Որպեսզի լիովին պարզ դառնա հայկական նախագծի հանդեպ վրաց-մահմեդական դիմադրության պատճառը, ներկայացնենք դաշնակցության շրջանային ժողովում 1917 թ. հոկտեմբերին առաջարկվող վարչական սահմանաբաժանումների փոփոխման և զեմսովո մտցնելու մասին լրամշակված տարբերակը: Կուսակցության շրջանային ժողովը, լսելով այդ հարցի առնչությամբ Արևելյան բյուրոյի աշխատանքների մասին, որոշում է՝ 1) մինչև Սահմանադիր ժողովը անհապաղ պահանջել եռաստիճան զեմսովոյի ինքնավարություն. 2) զեմսովո մտցնելու նախնական պայմանն է վարչական սահմանների փոփոխությունը, որով պետք է ստեղծվեն թաթարական և վրացական մեծամասնությամբ զեմսովա

¹² **ԱնանունԴ.**, *նշվ. աշխ.*, էջ 616:

¹³ *Նույն տեղում:*

յին տարածքներ. 3) նախագծի համաձայն՝ հայկական մեծամասնության վայրը կազմում է մեկ նահանգ, որն ընդգրկում է՝ ա. Երևանի նահանգը, բ. Գանձակի նահանգի հարավարևմտյան մասը (Ղազախ և Գանձակ գավառների հարավային մասերը, Ջևանշիր և Շուշի գավառների արևմտյան մասերը, Կարեազինո (Ջեբրայիլ) գավառի հյուսիսային մասը և Ջանգեզուրի գավառը՝ առանց մի քանի թաթարական գյուղական համայնքների, որոնք միացվում են հին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի թաթարական մասին), գ. Ախալքալաքի գավառը, որին միանում են Ծալկայի հայկական մասը և Գորի գավառի երկու դրկից գյուղերը՝ Ղըզլ-Քիլիսա և Մուլիթ, դ. Բորչալուի գավառի Լոռի, Ալավերդի գավառները և Բորչալուի գավառակի հայկական մասը, ե. Կարսի շրջանի երկու գավառները՝ Կարսի և Կադզվանի: Կարսի շրջանի մյուս երկու գավառների՝ Օլթիի և Արդահանի, ինչպես և Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի գավառի և նրա մասերի, Ծալկայի հունական բաժնի ապագան որոշելու է միմիայն այդ շրջանների բնակչությունը: Շրջանային ժողովը Արևելյան բյուրոյին իրավունք էր տալիս տեխնիկական բարդությունների դեպքում ժամանակավորապես համաձայնվելու մեկի փոխարեն երեք նահանգ կազմելու գաղափարին՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի: Հավանություն էր տրվում նաև հայկական զեմստովային նահանգի ներքին գավառական բաժանումներին¹⁴: Թեև նախագիծն ակնհայտորեն ուներ թերություններ և հակասություններ (մասնավորապես այդ մեկ հայկական նահանգի մեջ Անդրկովկասի ողջ հայ բնակչության ընդգրկման առումով), այնուամենայնիվ, այս տեսքով անգամ չէր կարող գոհացնել վրացական և մահմեդական ազգային կազմակերպություններին:

Վերադառնալով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի զեմստովոյի վերաբերյալ հռչակագրին, որտեղ հստակ անջրպետ էր դրվում «վիճելի» և «անվիճելի» տարածքների միջև: Դեկրետի ծանոթագրությունը պարզաբանում էր, որ վարչական սահմանների առումով անվիճելի են ճանաչվում Բաքվի, Քութաիսի և Սևծովյան նահանգները, Բաթումի, Դադաստանի շրջանները, Սուխումի, Ջաքաթալայի օկրուգները, Թիֆլիսի նահանգի Թիֆլիսի, Սդնախի, Թելավիի, Թիոնթի, Դուշեթի, Գորիի, Ախալցխայի գավառները, Ելիզավետպոլի նահանգի Արեշի և Նուխիի գավառները և Կարսի շրջանի Արդահանի և Օլթիի օկրուգները: Վիճելի էին համարվում Երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգի Կարսի, Շուշիի, Ջանգեզուրի և Կարյազինոյի գավառները, Կարսի շրջանի Կարսի և Կադզվանի գավառները և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները¹⁵: Ավելացնենք, որ դեկրետի հեղինակը ներքին գործերի կոմիսար Ա. Չխենկելին էր, իսկ ապագա Վրաստանն էլ համարվում էր «համատարած վրացական բնակչությամբ շրջան»¹⁶: Փաստորեն, որպես անվիճելի տարածքներ էին ամրագրվում այսպես

կոչված

«վրացա-

¹⁴ Շարժում, Ախալցխա, 29.X.1917:

¹⁵ Молот, Тифлис, 28.XI.1917.

¹⁶ Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 4:

կան» և մահմեդական գերակշիռ բնակչություն ունեցող շրջանները, իսկ բուն հայկական և մահմեդականների հետ համատեղ բնակչություն ունեցող գավառները դիտվում էին որպես վիճելի: Դաշնակցություն կուսակցությունը նույնպես անորոշության փուլ էր ապրում: Եթե կուսակցության Երևանի օրգան «Զանգ» թերթը «ի սրտե ողջունում» էր Անդրկովկասի կոմիսարիատի քայլը՝ վաղուց սպասված զեմսովոն, մի վերապահումով, որ «սահմանների տեսակետից «վիճելի» ճանաչված նահանգները դեռ մի ամիս ևս պետք է սպասեն զեմստոյական հիմնարկություններին»¹⁷, ապա Բաքվի ՀՀԴ մարմին «Արևը» հոշակագիրը որակում էր որպես հանցավոր քայլ: «Ո՞րն է կարևոր: Դեկրետը մի ամսով շուտ յայտարարելը, թե կովկասեան աշխատատեղության եւ ժողովուրդների համերաշխությունը»- ահագանգում էր թերթը¹⁸:

Հոշակագրի ընդունումից հետո կոմիսարիատը ձեռնամուխ է լինում Անդրկովկասում զեմսովոյական ինքնակառավարման ներդրման գործընթացի երկրորդ փուլի կազմակերպմանը: Այդ նպատակով նոյեմբերի 30-ին ՆԳ կոմիսարիատը ձևավորում է հատուկ գերատեսչական հանձնաժողով՝ Ն. Կելարևի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում էին Գ. Մենդելեևը, Վ. Սոկոլովը, իշխան Ապակիձեն, Կ. Զափարիձեն, Շրամչենկոն և Խոշտարիան: Հանձնաժողովի հիմնական նպատակն էր զեմսովային հաստատությունները համակարգող կանոնադրության մշակումը: 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ից սկսված խորհրդակցությունն իր 13 նիստերն ավարտեց 1918 թ. հունվարի 14-ին¹⁹, որի հետևանքով համառուսաստանյան զեմսովոյական շարժման և ժամանակավոր կառավարության գաղափարական և կազմակերպական հենքի վրա ստեղծվեց «Անդրկովկասի զեմսովային հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը»²⁰: Զեմսովոյական շարժման հենք ասելով՝ նկատի ունենք զեմսովոյական գործի նշանավոր մասնագետներ պրոֆեսոր Ավինովին, ռուսական զեմսովոյի պատմաբան Բ. Վեսելովսկիին, առաջին դումայական Դ. Պրոտոպոպովին և այլոց: Ժամանակավոր կառավարության համապատասխան հանձնաժողովի աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև այնպիսի փորձառու զեմսովոյական, ինչպիսին էր իշխան Գ. Լվովը: Ա. Կերենսկիի կառավարության կանոնադրությունը 1864 և 1890 թթ. օրենքներից տարբերվում էր նախ և առաջ իր ժողովրդավարական բնույթով. այն ցենզային չէր, և հիմքում դրվում էր ձայնավորների ընտրությունների մասնակցությունը՝ անկախ սեռից, դավանանքից, ազգությունից, 20 տարին

լրացած

քաղաքացիների

համար²¹:

¹⁷ *Զանգ*, Ե., 1.XII.1917:

¹⁸ *Արև*, Բաքու 12.XII.1917:

¹⁹ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, лл. 51, 55, 58, 62, 64-65, 68, 72, 75, 78, 82, 85, 87.

²⁰ *Временное положение о земских учреждениях в Закавказье, Тифлис, 1918.*

²¹ *Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 6:*

Այն ընդունվեց 1918 թ. հունվարի 25-ին՝ Ն. Կելարևի ներկայացրած կանոնադրության նախագծի քննարկումից հետո²²:

Ն. Կելարևի նախագծի քննարկման ժամանակ՝ 1918 թ. հունվարի 6-ին, տարաձայնություններ առաջացան 9-րդ կետի շուրջ, որը վերաբերում էր Բաքվի քաղաքագլխին ենթարկվող շրջանի (նավթահանքեր) տարածքային տարանջատմանը՝ գավառի և քաղաքի սահմանի միջև: Խ. Կարճիկյանը և այլք կոդմ էին նավթահանքերի միացմանը քաղաքին և այդ հարցում հենվում էին Օգակումի որոշման վրա: Իսկ ըստ Ա. Չխենկելիի, Մ. Ջաֆարովի, Մամեդովի՝ նավթահանքերի շրջանն անհրաժեշտ էր միացնել Բաքվի գավառին²³: Նրանք փաստորեն պաշտպանում էին մահմեդականների շահերը՝ դրանով իսկ փորձելով հերթական, առայժմ մեկուսացնող հարվածը հասցնել Բաքվի հայ նավթարդյունաբերողներին, քաղաքի և գավառի հայությանը: Վրաց-մահմեդական համագործակցության մի հաղթանակ էլ գրանցվում է նույն օրը «Անդրկովկասում հաշտարար դատավորների համագումարների ժամանակացույցի» վերաբերյալ նախագծի քննարկման ժամանակ: Արևելյան Անդրկովկասի նահանգներում այդ հարցի բարձրացման շրջանակներում Գ. Խատիսյանը հայտարարում է, որ հաշտարար հաստատությունների բաշխումն այդ նահանգների հայ բնակչության թվի համաչափության տեսանկյունից արդարացի չի լուծված, ուստի միջնորդում է գավառները բաշխել ըստ իր կազմած վարչական բաժանման նախագծի: Գ. Խատիսյանին անմիջապես առարկում է արդարադատության կոմիսար Շ. Ալեքսեն-Մեսխիեր՝ պնդելով, որ այդպիսով կօրինականացվի ապագա սահմանաբաժանման հայկական տարբերակը: Քրվեարկությամբ մերժվում է նաև Խ. Կարճիկյանի առաջարկը՝ վիճելի նահանգներում մինչև սահմանաբաժանումը պահպանել գավառների գոյություն ունեցող բաշխումը: Այս առումով զարմանալի չէր, որ ընդունվում է Ա. Չխենկելիի ուղղումը, որը, որպես փոխզիջում, առաջարկում էր, որ հաշտարար շրջանները վերաբաժանվեն վարչական սահմանաբաժանումներից հետո²⁴: Ա. Չխենկելիի հաշվետվության մեջ ավելի հստակ էր մեկնաբանվում վրացական մենշևիկների մարտավարությունը, որը հանգում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանման հետաձգմանը²⁵:

Դաշնակցության առաջին մեծ հիասթափությունը կոմիսարիատից երկար սպասեցնել չտվեց: ՀՀԴ-ն, չգիտես ինչից զարմացած, կարծես չէր եղել 1916-1917 թթ. զեմսովոյական խորհրդակցություններում իշխող և հաղթող վրաց-մահմեդական քաղաքականությունը, հիմա էլ ահագանգում էր հայ դեմոկրատիայի անունից, թե «ուր» ամիս շարունակ ձգձգելուց հետո (նկատի ունեն փետրվարյան հեղափոխության փուլը - Մ. Վ.), զեմսուօ է տրւում վրացական ու թաթարական նահանգներին, իսկ հայկական վայրերին մեծահոգա-

²² ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 59.

²³ Նույն տեղում, թ. 89:

²⁴ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 89.

²⁵ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 62-70:

բար խորհուրդ են տալիս սպասել: Կոմիսարիատի այս քայլը հայ դեմոկրատիան չի կարող չնկատել իբրեւ մի ծանր անպատվութիւն ուղղւած իր հասցեին»²⁶:

Հարկ ենք համարում հիմնական գծերով ներկայացնել ժամանակավոր կանոնադրությունը, քանի որ, չնայած գիտական գրականության մեջ բազմաթիվ հիշատակումներին, այնուամենայնիվ, հայ պատմագրությունը այն պատշաճ չի ներկայացրել: Կանոնադրությունը հնարավորություն է ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու տեղական ինքնակառավարման մարմինների մասին, մանավանդ որ դրանք, ինչպես տեսանք, անմիջական առնչություն ունեն վարչական սահմանաբաժանումների կարևորագույն և հակասական խնդիրների հետ: «Անդրկովկասում զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» բաղկացած էր երկու գլխից: Առաջին գլխի «ընդհանուր դրույթներ» բաժնում ասվում էր՝ 1) նահանգային (շրջանային), գավառային (օկրուգային) և վոլոստային (գյուղական համայնական) զեմստվային հաստատությունները համապատասխանաբար տնօրինում են տեղական կառավարման և տնտեսության, ինչպես և հատուկ օրենքներով նրանց հանձնարարված գործերը: Զեմստվոյական կառավարման վարչության իրավասությունը տարածվում է նահանգի սահմաններում գտնվող և առանձին շրջանների (Զաքաթալա և Սուխում) հողերի և տիրույթների և այդ սահմաններում ապրող բոլոր անձանց վրա. 2) զեմստվային հաստատությունների իրավասությանն են վերաբերում՝ ա) տեղական, զեմստվային դրամական և բնամթերային պարիակների տնօրինումը, բ) զեմստվոյների կապիտալների և այլ միջոցների տնօրինումը, գ) պարենի և առաջին անհրաժեշտության մթերքների պակասի և թանկության վերացումը, կարիքավոր բնակչությանը նպաստների հատկացումը, հացի պաշարների, խանութների տնօրինումը, աջակցություն սպառողական ընկերությունների ստեղծմանը, դ) զեմստվոյների կազմում եղած ճանապարհները և ճանապարհային կառույցները սարքին վիճակում պահելը, ե) զեմստվոյական փոստի և հեռախոսակապի կազմակերպումը և ֆինանսավորումը, գ) ջրային ուղիների վրա շոգենավերի և հաղորդակցության այլ միջոցների կազմակերպումը և ֆինանսավորումը, է) զեմստվոյների ունեցվածքի փոխադարձ ապահովագրման գործի վարումը, ը) զեմստվոյական առողջապահական և բարեգործական հաստատությունների վարումը, թ) ժողովրդական առողջապահության միջոցների կիրառումը, ժ) հրդեհները կանխող միջոցառումների կիրառումը, ժա) ժողովրդական կրթության զարգացումը, տարրական դպրոցների կազմակերպումը և ֆինանսավորումը, ժբ) բնակչության տրնտեսական բարեկեցության ավելացման ուղղությամբ միջոցառումների իրականացումը, ժգ) ջրային ռեսուրսների և գործերի ղեկավարումը, ժդ) անասնաբուժական և անասնաբուժա-ոստիկանական միջոցառումներ, ժե) փոքր վարկերի, վարկային և խնայողական դրամարկղային ընկերությունների, փոքր վարկերի դրամարկղերի, գյու-

²⁶ Հորիզոն, 29.XI.1917, N 255:

ղական բանկերի և այլ կոոպերացիաների ձևավորումը, ժգ) բնակչությանը իրավաբանական օգնության իրականացումը, ժե) աշխատանքի պաշտպանություն, բանվորական-հասարակական արհեստանոցների, աշխատանքի բիրժաների, օթևանատների, միջնորդական գրասենյակների կազմակերպումը, ժը) վիճակագրական հետազոտությունների անցկացումը, ժթ) գաղթականների տեղավորման հոգածություն, ի) անձնական, հասարակական անվտանգության կարգի, միլիցիայի ղեկավարման վերաբերյալ օրենքով հաստատված միջոցների ընդունումը, իա) զեմստվոների վրա դրված զինվորական և քաղաքացիական կառավարման կարիքների բավարարումը. 3) Թիֆլիսում, Բաքվում զեմստվոյական գործերի կառավարումը դրված է հասարակական վարչությունների վրա, քաղաքային դումաներն օգտըվում են հատուկ իրավունքներից, կրում են գավառային զեմստվոյական ժողովների, իսկ քաղաքային վարչությունները՝ գավառային զեմստվոյական վարչությունների պարտականությունները: Թիֆլիսի և Բաքվի գավառները Բաքվի քաղաքագլխի շրջանի հետ մեկտեղ, որոնք չեն մտնում Բաքվի սահմանների մեջ, ունեն, ի տարբերություն Թիֆլիսի ու Բաքվի, հատուկ գավառային զեմստվոյական ժողովներ և վարչություններ: Երկրորդ գլուխը վերաբերում էր զեմստվոյական հաստատությունների կազմին, վարչությունների շրջանակին, իշխանության սահմաններին, գործունեության կարգին: Զեմստվային ժողովները ձևավորվում էին զեմստվոյական ձայնավորներից, երեք տարի ժամկետով՝ մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը²⁷:

Այսպիսով, նոր կանոնադրությամբ նկատելիորեն ընդլայնվում էր զեմստվոյական հաստատությունների իրավասությունը: Հատուկ կանոնների հիման վրա նրանց տրվում էր իրար միջև պայմանագրեր կնքելու, միություններ ձևավորելու, համագումարներ հրավիրելու իրավունք: Ժամանակավոր կանոնադրությանը կից տրվում էր «Նահանգային, գավառային զեմստվոյական ժողովների ձայնավորների թվի ցուցակը, որում ընդգրկվեցին Վրաստանի մեջ մտնող գավառները, բացի Բորչալուից: Վերջնականապես չներգրավվեցին վիճելի համարվող Երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգից՝ Նուխին և Արեշը: Ինչ վերաբերում էր Թիֆլիսին, ապա նա գավառային զեմստվոյի կարգավիճակից անցավ հատուկ վարչական միավորի կարգավիճակին:

Ի լրումն զեմստվոյական կանոնադրության՝ հրապարակվում են նաև «Անդրկովկասում զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրության գործարկման կանոնները» և «Ձայնավորների ընտրության իրականացման մասին հրահանգը», որոնցով պետք է ղեկավարվեին նահանգային և գավառային գործադիր կոմիտեները: Ձայնավորների ընտրությունների համակարգը համամասնական էր, իսկ նրանց համար մշակված կանոնները կրկնում էին Անդրկովկասում քաղաքային դումաների և Սահմանադիր ժողովի

²⁷ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7. лл. 101-110.

ընտրությունների համար նախատեսված կանոնները²⁸: Գ. Թումանովի կարծիքով՝ ցուցակներով ընտրություններն ավելի նպատակահարմար էին, երբ դրանք կիրառվում էին քաղաքական հաստատությունների համար, ինչպիսիք էին Սահմանադիր ժողովը, Պետական դուման և այլն: Դրանք տարբեր քաղաքական կուսակցություններին հնարավորություն էին տալիս այդ հաստատություններում իրենց ներկայացուցիչներն ունենալու և այդպես ազդելու հասարակական-քաղաքական գործընթացների վրա: Բայց այնտեղ, որտեղ արժեքավոր էր ոչ թե թեկնածուի պատկանելությունն այս կամ այն կուսակցությանը, այլ նրա քաջատեղյակությունը տեղական կյանքին, անցուդարձին, աշխատունակությանը, նախապատվությունը տրվում էր ոչ թե քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, այլ անհատ թեկնածուներին: Այս պարագայում արդեն ցուցակներով ընտրությունները կորցնում էին իրենց նշանակությունը և վնասում գործին²⁹: Այդ հանգամանքն առավել արդիական էր Անդրկովկասի քաղաքական իրականության մեջ, որը հագեցած էր սուր կուսակցական պայքարով: Դա առավելապես վերաբերում էր վոլոստային (գավառակ) ընտրություններին, որը ամենից նվազ քաղաքականացված և բացառապես վարչատնտեսական օղակ էր, ուստի և նրա շուրջ տարվող քաղաքական ագիտացիան կարող էր բացասական դեր խաղալ: Դուրս է գալիս, որ զեմսովոների խնդրում կարևորագույն հիմնահարցը այդ ժողովրդավարական մարմինները քաղաքականացումից զերծ պահելն էր, ինչը երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաբնույթ հակասությունների, ազգային, կրոնական հարցերի սրության պայմաններում չէր հաջողվում: Անդրկովկասյան երեք պետությունների առաջացումից հետո անգամ այդ արատավոր միտումը չհաղթահարեցին ազգային, անկախ հանրապետությունների վարչակարգերը: Քիչ թե շատ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչները չէին գնում զեմսովո՝ գերադասելով աշխատել խորհրդարաններում, նախարարություններում, ամենաքիչը՝ նահանգային զեմսովոյում և այլ կենտրոնական հաստատություններում: Վոլոստային զեմսովո էին մտնում «երկրորդ կարգի» կուսակցական գործիչները և այդպես դուրս էին մղում պրակտիկ, աշխատող մարդկանց, որոնք խիստ անհրաժեշտ էին այդ գործի համար: Ահա թե ինչու գերադասելի էր ընտրությունների համամասնական ձևը, որը հնարավորություն կտար փոքրամասնության ներկայացուցիչներին մտնելու զեմսովո, ուստի և կընտրվեին ոչ թե կուսակցական ցուցակներից, այլ անհատական հատկություններով աչքի ընկած մարդիկ: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության զեմսովոյական քաղաքականությանը, ապա 1918 թ. ամռան-աշնանը Հայաստանում և տարածաշրջանում դարձյալ բարդ իրավիճակ էր. զեմսովոները չէին հասարակության ուշադրության կենտրոնում, ուստի և որոշվեց հենվել ժամանակավոր կառավարությունից ընդօրինակված կոմիսարիատի կանոնադրության վրա և

²⁸ Туманов Г. М., *նշվ. աշխ.*, էջ 6:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 6-7:

զեմսովային հաստատություններ բացել Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նոր-Բայազետի, Ղարաքիլիսայի, Ալեքսանդրապոլի, Դիլիջանի և Երևանի գավառներում: Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը համարվեցին առաջին և ինքնուրույն միավորներ³⁰:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել հետևյալը.

1. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ընդունած հռչակագիրն ու «Անդրկովկասյան զեմսովոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» առաջընթաց էր երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառների ժողովրդավարացման գործընթացում: Այն էական ձեռքբերում կարելի է համարել նաև այն առումով, որ եվրոպական Ռուսաստանի ներքին նահանգների համեմատ, որտեղ զեմսովային հաստատությունները ոչ լիարժեք, բայց գործել են վերջին հիսուն տարիների ընթացքում, այդպիսիք վերջապես մուտք գործեցին նաև Անդրկովկաս:

2. Միաժամանակ պետք է հաշվի առնել, որ Ռուսաստանում XIX դ. կեսերից սկիզբ առած զեմսովային շարժումը, փաստորեն, Անդրկովկասում լուծում էր ստանում բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո: Այլ խոսքով՝ կայսրության փլուզման և դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կայացման միջև ընկած անցումային ժամանակահատվածում, երբ նախկին կայսրության ազգային շրջանները, օբյեկտիվորեն անջրպետվելով բոլշևիզմից, մի կողմից արագացնում էին անջատողական, ազգային անկախությունների ձեռքբերման գործընթացը, մյուս կողմից, իհարկե, զեմսովոյական շարժումը՝ որպես ժողովրդավարական գործընթաց (օրինակ՝ համապատասխան հռչակագրի ընդունում Անդրկովկասում), համարում էին խորհրդային իշխանության դեմ պայքարի պասիվ ձև, հակադրվում էին ժողկոմխորհի կառավարությանը:

3. Եթե զեմսովոյական հաստատությունների ներդրումը Ռուսաստանի նահանգներում զուտ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր հետապնդում, ապա Անդրկովկասի ազգային բազմաշերտ միջավայրում, ի դեմս կոմիսարիատի քաղաքականության, առավելապես վերածվում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների, այլ խոսքով՝ ազգային տարանջատման հիմնահարցի և երկրամասի իշխանության վրաց-մահմեդական ղեկավարության բացահայտ հակահայկական քաղաքականության պատճառով սկիզբ էր դնում ազգամիջյան գործնական հակամարտության:

4. Հայկական քաղաքական կուսակցությունները (մասնավորապես ՀՀԴ-ն), ցավոք, հավատացած էին, որ խնդիրը վերջապես լուծում կստանա Անդրկովկասի հայության համար, բայց բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, փաստորեն, առաջին անգամ հայկական հասարակական-քաղաքական ուժերը (տվյալ դեպքում կոմիսարիատի հայ պաշտոնյաները) գործնականում ականատես եղան վրաց-մահմեդական հարձակողական մարտավարությանը: Դրա հետևանքով, անկախ իրադարձությունների զարգացումից, երկրամասի վրացական և թաթարական շրջաններում մտցվեց զեմսովո, իսկ հայկական տա-

³⁰ ՀԱՄ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 44, ք. 5-6:

րաժքները համարվեցին վիճելի. զեմսովո չմտցվեց: Հայկական և հայաբնակ շրջանները «վիճելի» հորջորջելն ավելի սրեց Անդրկովկասի ազգամիջյան հակամարտությունները, միջազգային դիվանագիտության ասպարեզում և Հայկական հարցի քննարկումներում շրջանառության մեջ դրվեց արատավոր «վիճելի տարածքներ» հասկացությունը՝ հայ ժողովրդի համար ունենալով ծանր և ճակատագրական հետևանքներ 1918-1921 թվականներին և ի դեմս Արցախյան հիմնահարցի՝ շարունակվում է առ այսօր:

ПОЛИТИКА ЗАКАВКАЗСКОГО КОМИССАРИАТА В ВОПРОСЕ ЗЕМСТВ И АДМИНИСТРАТИВНОГО ДЕЛЕНИЯ КРАЯ

МЕЛИКЯН В. Г.

Резюме

Декрет и “Временный устав о земских учреждениях в Закавказье”, принятые Закавказским комиссариатом после Октябрьского переворота, являются значительным шагом в процессе демократизации различных сфер общественно-политической жизни. Если внедрение земских учреждений в российских губерниях преследовало сугубо социально-экономические, общественные цели, то в многонациональном Закавказье, в силу политики Комиссариата, оно превращалось в процесс национально-административного передела края.

В так называемых “грузинских” и татарских областях были внедрены земства, а армянские и армянонаселенные области Закавказья стали рассматриваться в качестве “спорных”. Введением в политический обиход и сферу международной дипломатии понятия “спорных территорий” еще более обострились межнациональные отношения закавказских республик в 1918-1921 гг..